

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΚΤΗ (για την πρώτη έκδοση)

Το ενδιαφέρον μου για τα τουρκικά¹ δάνεια στη γλώσσα μας θυμάμαι να ξεκίνησε στα τέλη της δεκαετίας του '60, τότε που οι τρεις στους τέσσερις κινηματογράφους του Ηρακλείου έπαιζαν τούρκικες¹ ταινίες, κυρίως με τη Χούλια Κότσιγιτ. Θα είδα πάνω από είκοσι, και λίγες λέω, μερικές και δυο φορές, και φυσικά όλο και κάποιες τουρκικές λέξεις άκουγα που μου θύμιζαν ότι και στα ελληνικά το λέμε έτσι, με τα *sevda* και τα *merak* να δίνουν και να παίρνουν, κι όλο και πιο πολύ πρόσεχα τι έγραφαν οι υπότι τλοι όταν έπιανε το αυτί μου κάτι γνώριμο, κάτι σαν *abla, bakalım, kocam, buyurun, hoş gedliniz* και άλλα πολλά, και στο τέλος έφτασα να θεωρώ τις ταινίες με τη Χούλια σαν ένα “μάθημα τουρκικής” που δεν έπρεπε να το χάσω!

Βέβαια, τουρκικά δεν έμαθα τότε· τα ξεκίνησα όταν βγήκα στη σύνταξη, κι έχω ακόμη πολλά να μάθω. Η σχέση μου όμως με τη γλώσσα αυτή πάει πολύ πίσω· στα πρώτα παιδικά μου χρόνια: στις ιστορίες που μου έλεγαν οι γονείς μου από τα τελευταία χρόνια της τουρκικής παρουσίας στην Κρήτη (ο πατέρας μου για την εποχή που ήτανε στη δούλεψη ενός αγά, η μάνα μου για τη χανούμη που είχανε γειτόνισσα στο χωριό της), ιστορίες που ήτανε διανθισμένες με τουρκικές λέξεις ειπωμένες από τον αγά ή τη χανούμη. Από τις ιστορίες αυτές θυμάμαι λέξεις όπως *καραμπάσι, ζουλφαρί, σαριλίκι, καντής, καπατουμά, καρτζής, καρά σεβντάς* κι άλλες πολλές. Αυτές οι λέξεις προστέθηκαν σ' εκείνες που όλοι έχουμε στο λεξιλόγιό μας αλλά δεν συνειδητοποιούμε ότι είναι τουρκικής προέλευσης.

Πολύ αργότερα, πλούτισα το τουρκογενές λεξιλόγιό μου από τη Μικρασιάτισσα πεθερά μου, τόσο με τα ονόματα των φαγητών και των γλυκών που έφτιαχνε με αζεπέραστη τέχνη (*γιαουρτλού, κιουλάχ, τατάρ, σαραγλί* και πλήθος άλλα) όσο και με τις λέξεις που χρησιμοποιούσε στις παραστατικές της αφηγήσεις, όπως *νιλυπερίμ* (πρώτης τάξεως), *τσιτσιλάκης* (γυμνούλης), *τσισιπάν τσελεπί* (αναιμικός άνδρας), *λέσκμιπι* (που βρομάει και ζέχνει), *κεκελεντίζω* (ψελλιζώ, κεκεδίζω) ή εκφράσεις όπως *αργά ή γρήγορα θα βγάλει τον νιχιζά του σογιού του* (θα φανερώσει το βαθύτερο είναι του, το... “DNA” του).

Πιο συστηματικά άρχισα να ασχολούμαι με τις τουρκικές λέξεις που έγιναν μόνιμοι μουσαφίρηδες στη γλώσσα μας γύρω στα πενήντα μου. Κι αυτό έγινε εντελώς συμπτωματικά: Βρέθηκα κάποτε καθηλωμένος για μια βδομάδα στο κρεβάτι με ένα λουμπάγκο και με μόνο διαθέσιμο ανάγνωσμα ένα τουρκο-γαλλικό λεξικό. Και επειδή έχω τη συνήθεια να διαβάζω τα λεξικά όπως διαβάζουμε ένα μυθιστόρημα, πήρα ένα μολύβι, και από το Α ως το Ζ σημείωσα όλες τις λέξεις που μου φαινόταν ότι υπήρχαν και στο λεξιλόγιό μου. Αργότερα, έκανα έναν κατάλογο με τις λέξεις αυτές και σιγά σιγά πρόσθετα όσες μου έρχονταν στο μυαλό, άρχισα να ψάχνω σε λεξικά, σε γλωσσάρια, στο Διαδίκτυο, σε ψηφιοποιημένα λεξικά, και έτσι έφτασα να έχω καταγράψει σχεδόν όλες τις λέξεις τουρκικής προέλευσης που έχουν μπει στο λεξιλόγιό μου μέχρι σήμερα.

1. Χρησιμοποίηώ το επίθ. *τουρκικός* τονισμένο άλλοτε ως τουρκικός και άλλοτε ως τούρκικος: το πρώτο μάλλον με μια απόχρωση “επισημότητας” (τουρκικός στρατός, τουρκική εθνοσυνέλευση, τουρκικό δάνειο), το δεύτερο μάλλον με μια διάθεση “οικειότητας, καθημερινότητας” (τούρκικος καφές, τούρκικη ταινία, τούρκικο φαγητό).

Αυτή η αναζήτηση με οδήγησε σε ένα θεμελιώδες έργο: στη διδακτορική διατριβή του Παναγιώτη Κυρανούδη (μοναχού Κοσμά Σιμωνοπετρίτη) για τα τουρκικά δάνεια της ελληνικής, που υποστηρίχτηκε στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης το 2001 και εκδόθηκε (εμπλουτισμένη²) το 2009 από το Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανώλη Τριανταφυλλίδη). Ο Κυρανούδης εξετάζει τη *Μορφολογία των τουρκικών δανείων της ελληνικής γλώσσας* (αυτός είναι και ο τίτλος της διατριβής του), τόσο στην κοινή νεοελληνική όσο και στα ιδιώματα. Αυτό το τελευταίο μου έδωσε την ιδέα να κάνω έναν κατάλογο με τα τουρκικά δάνεια του κρητικού ιδιώματος. Πώς όμως; Με βάση ποιες πηγές;

Αποφάσισα να ξεκινήσω από τα “πιστοποιημένα” τουρκικά δάνεια, και έτσι κατέφυγα στα λεξικά: αφετηρία μου η εργασία του Ιδομενέα Παπαγιργοράκη³ *Συλλογή ξενολόγισσων λέξεων της ομιλουμένης εν Κρήτη*, που πήρε το 2ο Βραβείο στον Διαγωνισμό της Γλωσσικής Εταιρείας Αθηνών το 1951 και εκδόθηκε το 1952 στα Χανιά από το Τυπογραφείο του Κανάκη Φραγκιαδάκη – στις σ. 75-131: [Λέξεις] *Τουρκικαί (μετά αραβικών και περσικών)*. Στη συνέχεια αποδελτίωσα, με τη σειρά που πρωτοεκδόθηκαν, τα λεξικογραφικά έργα των: Γεωργίου Παγκάλου, Μανώλη Πιτυκάκη, Νίκου Γαρεφαλάκη, Ιωάννη Κονδυλάκη, Αντωνίου Ξανθινάκη, Μαρίνου Ιδομενέως, Αντώνη Τσιριγωτάκη, Γιώργου Αποστολάκη, Αλέκου Δαριβιανάκη και Γιάννη Κριτσωτάκη [καθώς και όσα αναφέρονται στις σελ. xi-xii υπό τα στοιχεία α-δ, για τη δεύτερη έκδοση]. Γι’ αυτό η εργασία μου έχει τον υπότιτλο *Συναγωγή από λεξικά* [Υπότιτλος της δεύτερης έκδοσης: *Συναγωγή από λεξικά, κείμενα και προφορικό λόγο*].

Σκοπεύω να τη συμπληρώσω με μια *Συναγωγή από Πηγές*, η οποία θα περιλάβει τουρκικά δάνεια που δεν περιέχονται στα παραπάνω λεξικά, αλλά υπάρχουν σε συλλογές κρητικών δημοτικών τραγουδιών, σε συλλογές μαντινάδων και σε άλλα δημοσιευμένα μνημεία του κρητικού λόγου, έμμετρου και πεζού. Ήδη έχω συγκεντρώσει αρκετά στοιχεία από μια πρώτη αποδελτίωση τέτοιων πηγών.

Τον κύκλο θα κλείσει μια τρίτη συναγωγή, με τον τίτλο *Αθησαύριστα* (από τον προφορικό λόγο). Αυτή, όπως και η προηγούμενη, δεν θα δημοσιευτούν έτοιμες σε έντυπη μορφή, αλλά θα παρουσιαστούν εν σπέρματι σε ιστολόγιο που θα δημιουργήσω στο Διαδίκτυο για το σκοπό αυτόν και θα εμπλουτίζονται σταδιακά, από δικές μου προσθήκες και από τη συνεισφορά όσων ενδιαφέρονται να συγκροτηθεί ένα όσο γίνεται πληρέστερο corpus των τουρκικών δανείων του κρητικού γλωσσικού ιδιώματος. Θέλησα έτσι να αξιοποιήσω τις δυνατότητες που προσφέρει το Διαδίκτυο για ουσιαστική συνεργασία και καλύτερο αποτέλεσμα.

Πιστεύω ότι με τις εργασίες αυτές (και με τις διορθώσεις και τις προσθήκες που θα ακολουθήσουν) θα συγκεντρωθεί το βασικό υλικό που χρειάζεται για την περαιτέρω μελέτη των τουρκισμών του κρητικού ιδιώματος από διάφορες πλευρές, γλωσσολογική, λαογραφική, ιστορική κλπ. – αλλά και πάλι θα μένει χώρος για συμπληρώσεις και βελτιώσεις, διότι «κανένα λεξικό και καμιά συλλογή γλωσσικού υλικού δεν μπορεί να εξαντλήσει όλον

2. Στην αρχική της μορφή υπάρχει ψηφιοποιημένη στο *Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών* του *Εθνικού Κέντρου Τεκμηρίωσης* (<http://phdtheses.ekt.gr/eaddd/>).

3. Ο Ιδομενέας Παπαγιργοράκης (Ροδοβάνι Σελίνου, 1888 – Χανιά, 1967) ανήκε στην εποχή εκείνη που οι δημόσιοι άνδρες στον ελεύθερο χρόνο τους μετέφραζαν Θουκυδίδη (!) Εργάστηκε στο Ταχυδρομείο (Τ.Τ.Τ.) και αργότερα στον Ο.Τ.Ε. Και στις δύο υπηρεσίες κατέλαβε πολύ υψηλές θέσεις. Αν και είχε κάνει μόνο γυμνασιακές σπουδές, ασχολήθηκε με θέρμη και επιτυχία με γλωσσικές μελέτες, με τη συγγραφή βιβλίων, με την ίδρυση φιλολογικού συλλόγου, την έκδοση περιοδικών ιστορικο-λαογραφικού και λογοτεχνικού χαρακτήρα, τη συμμετοχή σε κρητολογικά συνέδρια... Το περιοδικό *Κρητική Εστία*, του οποίου υπήρξε διευθυντής για πολλά χρόνια, του αφιέρωσε το τεύχος 173 (Αύγουστος 1967). Ευχαριστώ τον παλιό συνάδελφο Σταμάτη Αποστολάκη, που μου το έστειλε σε φωτοαντίγραφο.

τον γλωσσικό πλούτο της περιοχής στην οποία αναφέρεται». ⁴

Ο παρών κατάλογος με τα λεξικογραφημένα τουρκικά δάνεια του κρητικού γλωσσικού ιδιώματος θα ήταν ασφαλώς καλύτερος αν είχα ειδικές γνώσεις στην ετυμολογία και στην τουρκική γλώσσα, ιδίως των παλαιότερων εποχών, καθώς και των διαλεκτικών μορφών της. Ελπίζω ότι οι ειδικοί θα εντοπίσουν τις ατέλειες που απορρέουν από αυτήν την έλλειψη, ώστε να τις διορθώσω σε ενδεχόμενη δεύτερη έκδοση.

Σε όλη τη διαδρομή για την πραγματοποίηση αυτής της εργασίας δεν ήμουν ποτέ μόνος· με συντρόφευσαν με το ενδιαφέρον και τη βοήθειά τους συγγενείς και φίλοι. Τους ευχαριστώ όλους. Ευχαριστώ ξεχωριστά την κ. Τασούλα Μαρκομχελάκη-Μίντζα, Επίκουρη Καθηγήτρια Νεοελληνικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, που με την μεγάλη πείρα της ως επιμελήτριας εκδόσεων με διαφώτισε σχετικά με τη διαμόρφωση των λημμάτων· τον κ. Κωστή Αποστολάκη, Επίκουρο Καθηγητή Κλασικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης, που διάβασε προσεκτικά το εισαγωγικό κεφάλαιο και ένα εκτενές δείγμα του λεξιλογίου και έκανε εύστοχες και χρήσιμες παρατηρήσεις· τον αγαπητό συνάδελφο Μιχάλη Βαρδαβά, για την τεχνική βοήθεια στην αναζήτηση στοιχείων στο Διαδίκτυο και σε άλλα θέματα Η/Υ· τον φίλο Νίκο Φουντεδάκη για την διαρκή ηθική συμπαράσταση· τον τουρκομαθό κ. Γιώργο Παπαδόπουλο για τις παρατηρήσεις του σχετικά με ορισμένα τουρκικά έτυμα. Ευχαριστώ επίσης το προσωπικό της Βικελαίας Βιβλιοθήκης Ηρακλείου και της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Κρήτης (Ρέθυμνο) για την όπως πάντοτε πρόθυμη εξυπηρέτηση. Ένα μεγάλο μέρος της αποδελτίωσης των λεξικών έγινε σε μια ήσυχη και άνετη γωνιά στα Μάταλα· ευχαριστώ την οικογένεια Μιχ. Κουνδουράκη για τη φιλοξενία. Τέλος, ευχαριστώ τη γυναίκα μου Μπέττυ και τις κόρες μου Μαίρη και Χριστίνα, που ποτέ δεν παραπονέθηκαν όταν προτιμούσα τη συντροφιά των λεξικών από την δική τους. Τη Χριστίνα την ευχαριστώ επιπλέον, γιατί από το ισχνό φοιτητικό χαρτζιλίκι της μου έκανε δώρο το πολύτομο έργο του Γ. Παγκάλου *Περί του Γλωσσικού Ιδιώματος της Κρήτης*.

Η δημοσίευση αυτής της εργασίας μου επεφύλαξε μια διπλή τιμή και χαρά: Η Βικελαία Βιβλιοθήκη του Δήμου Ηρακλείου την ενέταξε στο εκδοτικό της πρόγραμμα, ενώ ο κ. Θεοχάρης Δετοράκης, Ομότιμος Καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης, αγαπημένος καθηγητής μου από τα χρόνια της φοίτησής μου πριν σαράντα και πλέον χρόνια στην Παιδαγωγική Ακαδημία Ηρακλείου, έγραψε έναν γενναιόδωρο πρόλογο. Εκφράζω θερμές ευχαριστίες και για τα δύο. Ευχαριστώ ακόμη τον φίλο Μανόλη Παπαδάκη για τη φωτογραφία που κοσμεί το εξώφυλλο, καθώς και την εταιρεία «ACCESS Γραφικές Τέχνες Α.Ε.», που έφτιαξε με τέχνη και μεράκι το βιβλίο που κρατάτε στα χέρια σας.

Αφιερώνω αυτήν την εργασία στη μνήμη του Ιδομενέα Παπαρηγοράκη, που πρώτος ασχολήθηκε συστηματικά (και τόσο εύστοχα!) με τα ξένα δάνεια του κρητικού ιδιώματος. Στην επιστολή με τη οποία υπέβαλε την σχετική εργασία του στην *εν Αθήναις Γλωσσικήν Εταιρείαν* ευχόταν το εξής: «Ελπίζω ότι ή προσπάθεια έμου τοῦ ἀπτήνου νεοσοῦ τῆς γλωσσολογίας θά δώσῃ τὸ παράδειγμα εἰς ἄλλους ταυσιπτέρους ἀετούς αὐτῆς εἰς τὸ νὰ τὸ τελειοποιήσουν». Με την ίδια ειλικρινή ευχή επιθυμώ να κλείσω αυτόν εδώ τον πρόλογο.

Βασίλης Ορφανός
Νέα Αλικαρνασσός, 28-1-2014

4. Αυτό σημειώνει ο Χαράλαμπος Συμεωνίδης, όταν προσθέτει νέες λέξεις στο *Ιστορικόν λεξικόν της Ποντικής διαλέκτου* του Ανθιμου Παπαδόπουλου, βλ. "Ποντιακά έτυμα ανατολικής προέλευσης. Συμβολή Πρώτη (Α-Λ)", *Αρχαίον Πόντου*, 32 (1973-74), 324.